

Egy 18. századi unitárius dialógus a képek imadásáról

Az utóbbi időben megszorodott azoknak a publikációknak a száma, amelyek azzal foglalkoznak, hogy miképpen alakult az unitárius felekezet vallási élete a régebbi évszázadokban. Míg korábban szinte kizárólag a dogmatikai rendszerek kialakulásával, különbözőségeivel, s ezek egymással való harcáról foglalkozott a kutatás, addig újabban a legszélesebb értelemben vett vallási és kegyességi gyakorlat, liturgia is a figyelem középpontjába került. A nagy ívű kutatások közül ki kell emelni H. Hubert Gabriella monográfiáját,² melyben a szerző a 16–17. századi magyar protestáns énekeskönyvek típusait, szövegeit vizsgálva az unitárius gyülekezeti éneklés történetét és sajátosságait is feltárja. Ez a vizsgálat folytatóra is akadt Bárth Dániel³ és Hevesi Andrea személyében. Bódiss Tamás⁴ egy 18. század végi énekeskönyv alapján határozza meg az unitárius éneklés jellegzetességeit, egyedi szerkezeti felépítését és repertoárját. Kutatásában kimutatja, hogy az unitárius énekeskönyvek anyaga a 17. század elejétől a 18. század végéig csaknem teljesen azonos. Kovács Sándor hosszabb tanulmányt írt arról, hogy milyen fejlődésen ment keresztül az unitáriusok úrvacsorátana, s ezzel összefüggésben hogyan alakult a szentség kiszolgáltatásának gyakorlata.⁵ Balázs Mihály és Keserű Gizella előadást tartott 2011-ben a debreceni konferencián az unitáriusok imaszövegeiről és imádkozó gyakorlatáról.

¹ Gönczöl Andrea (1969) az ELTE Tanító- és Óvóképző Kar Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékének adjunktusa, a SZTE BTK Irodalomtudományi Iskola doktorandusza. Készülő doktori disszertációja témája a 18. századi unitárius polemikus vitairatok szövegszerző eljárásai.

² H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest, 2004, 152–156, 176–177. (Historia Litteraria, 17.)

³ Bárth Dániel: A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek. In Lackovits Emőke – Szócsné Gazda Enikő (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7*. Sepsiszentgyörgy–Veszprém, 2007, 213–230.

⁴ Bódiss Tamás: „Szent írásból szedezett rövid énekecskék.” Egy 18. századi unitárius énekeskönyv antifónái és zoltárai. In Petrőczy Éva – Szabó András (szerk.): *A zoltár a régi magyar irodalomban*. Budapest, 2011, 321–329.

⁵ Kovács Sándor: Das Abendmal in der unitarischen Liturgiedes 16. und 17. Jahrhundert. In Wien, Ulrich A et al. (hsg.): *Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen*. Wien, 2013, 241–290.

A kutatásnak ehhez a vonulatához igyekszik kapcsolódni ez a tanulmány, amely az unitáriusoknak a képekhez való viszonyáról mutat be egy egyedülállóan érdekes dokumentumot. Nem vállalkozhatunk az átfogó fejlődéstörténetnek még csak vázlatos megrajzolására sem, hiszen ahhoz a közismerten a kéziratosság keretei közé szorult írásbeliség nehezen hozzáférhető szövegeinek egész sorát kellene felkutatni, s ezen a területen nem tudunk még olyan előzményekre sem támaszkodni, mint amilyenek a kegyességi gyakorlat fent említett területein megfogalmazódtak az elmúlt 150 esztendőben.

A témánk szempontjából izgalmas, egyedi mozzanatokot tartalmazó szövegrészlet egy 18. század derekán született dialógusban olvasható, melynek címe *Különböző Vallású két gyermekeknek egymás között való beszélgetések*.⁶ A vallási polémiák mindennapjait tükröző művet eddig csupán néhány gyűjtemény (Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára jelenleg a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtára, Országos Széchényi Könyvtár, Marosvásárhelyi Teleki Téka) katalógusai regisztrálták, elemzésére, művelődés- és irodalomtörténeti helyének kijelölésére ez idáig még senki nem vállalkozott. A mű részletes poétikai, műfajtörténeti és dogmatikai elemzését készülő doktori disszertációinkban közöljük, annyit azonban előrebocsáthatunk, hogy a szóban forgó dialógus szemléletes-képszerű nyelvezete, valamint a gyermekkorú szereplők ajkára helyezett részletes és közérthető teológiai fejtegetés miatt népszerű olvasmány lehetett a 18. században. Ezt támasztja alá az általunk feltárt másolatok nagy száma. A másolatokról, valamint a szövegünket tartalmazó kolligátumok szerkesztési elveiről és a dialógus szomszédságában megjelent művek jellemzőiről, szöveggörnyezetéről fent említett dolgozatunkban értekezünk részletesen.

A *Dialógus* eszmetörténetileg is fontos, hiszen áttekinti a 18. századi unitarizmus legfontosabb teológiai tantételeit, s a mű mintegy az unitárius dogmatika és kegyességi gyakorlat összefoglalásának is tekinthető. Termékenynek ígérkezik majd összevetése Szentábrahámi Lombárd Mihály 18. század derekán született dogmatikai összefoglaló könyvével,⁷ de illusztráció gyanánt most csupán a dialógusban felszínre kerülő főbb összeütközési pontokat soroljuk fel. Ezek a következők: az eretnekség fogalma, a Szentírás igazsága, Krisztus szemé-

⁶ A dialógus – jelenlegi ismereteink alapján – 9 másolatban maradt ránk. E másolatok jellemzőiről és szöveggörnyezetéről készülő disszertációinkban szólunk részletesen. Most a Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában megőrzött egyik példányból idézünk. Jelzete az Akadémiai Könyvtárban: MsU 183/B

⁷ Szentábrahámi Lombárd Mihály: *A Keresztény Hittudomány Összege az unitáriusok szerint*. Latin nyelvből fordította Derzsi Károly. Kolozsvár, 1899.

lye, a keresztség kérdése, a mise liturgiája, az üdvözülés lehetősége, a pápa személye, a képkultusz és bálványimádás kérdése, a bőjt szükségessége, a házasság intézménye, az Isten szeretete.

A dialógus két gyermek hitvitája, melyben az unitárius fél hétköznapi szófordulatokkal, szemléletes költői képekkel és stilisztikai elemekkel tarkított megszólalásokkal reflektál a pápista gyermek provokatív kérdéseire. Mint a fentebb közölt felsorolásból kiderül, a *Dialógus* népszerű, közkedvelt olvasmány lehetett a 18. században, s valószínűleg nyelvhasználata, a hétköznapi ember számára érthető szóképei is hozzájárultak ahhoz, hogy több példányban is lemásolták és terjesztették. A részletes tárgyalás nem jelen tanulmányunk tárgya, de a teológiai elemzés eredményének előrejelzésével elmondható, hogy a művecske szerzője az unitárius teológia kérdéseiben jártas, a korabeli vitákat jól ismerő személy lehetett, minden valószínűség szerint egy unitárius lelkész vagy iskolamester. A mű pozitív értékelése mellett szól az az érv, hogy formáját tekintve irodalmi alkotás, hitvitázó dialógus, melyet akár bemutathattak, előadhattak közönség előtt.

A dialógus két gyermek polémiája, melyben a teológiailag természetesen kíválónan képzett felek a nehezebb dogmatikai kérdések átbeszélése után térnek át a kegyességi gyakorlat könnyedebb terepére. Mint mindig, most is a katolikus gyermek a kezdeményező fél, aki az unitáriusokat szokásos módon leszólva kezdi el fejtegetni, hogy még templomuk sincsen, vagy ha van is, azokat a pápisták-tól vették el. Válaszában unitáriusunk csak mellékesen utal arra, hogy a hívek áttérése során került hajdanában sok templom az unitáriusok kezébe, de a történeti indoklásnál jóval terjedelmesebb, s ráadásul erőteljesen spiritualisztikus hangoltságú fejtegetést olvashatunk arról, hogy őt valójában egyáltalán nem foglalkoztatja a templomok megléte és felszereltsége, hiszen az igaz keresztényeknél az Isten tisztelete már semmilyen helyhez és ceremóniához nincs kötve: „Az való, mikor az jeruzsálemi templom felszenteltetett, oda oltár vitetett be és tulkokkal, bakokkal áldoztak, mert azt a Krisztus vére eltörlötte, oltárt is hát miért tartotok? Miért tömjéneztek? Mert mindezeket a ceremóniákat is eltörlötte a Krisztus. Jan 10. 16. Rom. 10. 12. Kol 3. 11. Eph. 2. 14. 15. Lélekben kell az Istennek szolgálni, s áldozni, a keresztyén embernek nem kell lenni testinek, hanem lelkinék.”⁸

Az unitárius gyermek érvelése során a külső felszerelés minden tárgya és mozzanata metaforikus vagy lelki értelmezést kap. Így lesz az unitáriusoknál a szentelt víz az Isten helyes ismerete, a gyertya helyett náluk természetesen az Isten igéje világosítja meg a lelkeket, s a dobot, sípot, orgonát is az Isten beszéde

⁸ MsU 183/B, 195.

helyettesíti. Az érvelés során az unitárius nem csupán a spiritualistáknál szokásos, hanem – egyetemesebb eljárással – zsidó szokásként is elmarasztalja az ezekhez a külsőségekhez való ragaszkodást. Ezt követően kerül napirendre a képkultusz és bálványimádás témája, s ezt a szövegrészletet célszerűnek látszik szó szerint idéznünk a műből:

„Pápista: Hát ne kívánkozol-e azokban a mi sok szép cifra, drága templominkban, talán nem is tudod, ott mely szép oltárok, képek, éneklések vannak, és a papok néha mely drágán felöltöznek?

Unitárius: Dehogyan kívánkozom, voltam ott, de megelégedtem véle. Nektek a vallástok is olyan, minél inkább gondolkozik az ember róla, és minél jobban megérti, annál inkább megunja. A templomokban is minél többször látom isteni tiszteleteteket, annál inkább idegenedem tőle, megengedem, hogy a gyermekek kapnak rajta, de mivel én afféle cifraságon, pompán, fület csiklandoztató énekszókron nem kaptam, ma sem gyönyörködöm, csak elhiszem, a megért elméjű ember annál inkább nem kap rajta, meggondolván, hogy ma Isten az emberektől nem olyan testi, hanem lelki tiszteletet kíván, afféle cifraság, drága épületek nélkül ellehet a keresztyén ember. Egy cifra templomot olvastam 1 Mak. 6. 2. A zsidók jeruzsálemi templomok is drága készületű volt, de abban képek nem voltak, az egy kerubin volt, melyet Isten maga csináltatott, de az sem volt egy szentnek is képe, hanem Isten ott adott feleleteket az ő népének, oly helyre is tette, hogy csak kevés ember látta, nehogy valamit olyat tulajdonítsanak neki, mely nem illenek.

Pápista: Talán te nem szereted a képeket?

Unitárius: Nemigen kapok rajtok, házakban ugyan inkább ellehetnek, de isteni tiszteletre nem merném fordítani, mert Isten a képeknek csak csinálását is megtiltotta, annál inkább azoknak tiszteletit 2 Mos. 20. 4. 3 Mos. 26. 1. 5 Mos. 4. 14-15. Kivált mikor látok valamely képet, mellyel akartátok volna Istent kiábrázolni, irtózom, mert az Istent senki nem látta, ki tudná hát az Istent kiábrázolni: Nincsen Istenhez semmi hasonló, micsoda hasonlatosság alatt lehetne hát kiadni? Olvasd meg 4 Mos. 4. 15-16. Esa. 40. 16. Csel. 16. 29. Micsoda kéz volna, mely Istent le tudná rajzolni. Esa. 40. 18. 25. és 43. 5. 6. 7. 8. Szent Pál még a pogányokat is feddi, annál inkább feddhetné a keresztyéneket, hogy Istent emberi ábrázatban rajzolták le. Rom. 1. 23.

Pápista: Én ugyan azokat a Szentírás szavait nem tudom megmagyarázni, hanem megmondom a papnak, de talán ti azt gondoltjátok, hogy mi a képeket tiszteljük, mi pedig nem tiszteljük, hanem azt, akinek hasonlatossága, s annak emlékezetire tartjuk a templomokban.

Unitárius: Ti magatok tudjátok, tisztelitek-e vagy nem a képeket, azt látom, hogy meghajtjátok magatokat a képek előtt, mely dolgot is az Isten megtiltott 3 Mos. 26. 1. Ámbár annak tisztességére hajtjátok meg magatokat, akinek tisztességére emeltétek fel, de úgy sem szabad, mert Isten nem csak azt tiltotta meg, hogy faragott képet ne csináljunk, hanem mindazoknak tiszteleteket is, valamik magán és Szent Fián kívül, mennyen és földön vagy tengerben vannak, olvasd meg, megtalálod 5 Mos. 4. 15. 16. 17. 18. 19. Borjút öntött vala Áron a többivel együtt, nem tébolyodott volt meg úgy, hogy azt az öntött borjút Istennek tartsa, hanem az által Istenre akarta a népet emlékeztetni, melyért is azt mondja: hogy az kép hozta ki őket Egyiptomból, ő pedig tudta, hogy nem az a kép, hanem akit avval akartak ábrázolni, mégis Isten megharagudott vala érte. Az Micha anyja az úr képének kiábrázolására ezüstöt szentele, de hogy megönték, Isten előtt kedves nem volt Bír. 17. 3. 4. 5. Jeroboám is ki akarta Istent ábrázolni, nem azért, hogy az képet Istennek tartotta volna, mert maga is Isten parancsolata szerint áldozásra Jeruzsálembé akart menni, mégsem volt Isten előtt kedves 1 Kir. 12. 2 Kir. 10.

Pápista: Nagy hasznok vagyon a képeknek, mert az tudatlan községeknek könyv gyanánt vannak, akit kiábrázolnak mindjárt eszekben juttatják, és minthogy szüntelen szem előtt vannak, haszontalan ide, s tova való gondolkodásuktól elfogják az ember elméjét.

Unitárius: Ebben az dologban igen magára kell az embernek vigyázni, hogy rája ne illenek Esaiasnak 44dik, Bárukknak 6dik, s az Zsoltár Könyvnek 115dik részei. Ha elsőben látja valaki az embert valamire emlékeztetni, végtére hozzászokik az ember és kevés haszon leszen a képekből, s végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték, csak néz kétféle e világon, mindenkit és mindenkor látod, még csak egy fűben is az Isten hatalmát, bölcsességét, de mégis sok órák telnek el, mikor az Isten eszedben sem jut. Az pap szóval pré-

dikál, mégis az hallgatók elméje máshova jár, annál inkább az képek az ide, s tova való gondolkodástól el nem fogják az embert. Jobb volna az Istennek munkáiból az templomban is Istenről elmélkedni, mint az emberek munkáiból. Bar. 6. 45. Az templomok Isten dicsőségére építettek, mégis sokszor még el mellettük, mikor Isten eszedben sem jut, mellettük elmenvén süveget nem emelsz, térdet nem hajtasz, mint az embereknek képei előtt. Egyik képnek csak olyan hasonlatossága vagy az Istennel, mint a másnak, akármely kép sem mutatja neked az Istent inkább, mint az templom, vagy az Istennek teremtési az teremtőt, mégis ritkán jut eszedben azoknak előtted forgásából az Isten. Isten az ő képét, formáját maga nyomta az emberben, ezzel a formával miért nem elégszenek meg az emberek? Mégis mikor embert látunk, nem mindjárt jut az Isten eszünkben, és ha valaki az embert, kiből Istennek formája vagy, megszüdi, nem lesz olyan nehéz szentenciája ez világon, mintha valamely képet megszüdi.

Pápista: Ugyancsak szent embereket jelentenek azok az képek.

Unitárius: Én megengedem, hogy szent embereknek tisztességére csináltatják, de mindazáltal csak azt jelentik, mit mások akarnak, hogy jelentsenek. Bar. 6. 5. Másképpen egyiket a másiktól nem lehet megkülönböztetni, egyik olyan, mint a másik, egyik nem inkább ábrázol ki valamit, mint a másik, ugyan azt ábrázolná, ha arra fordítanak. Isten nem parancsolja, hogy képpel ábrázoljuk ki a szenteket, sőt inkább tiltja, jócselekedeteinkkel pedig jó dolog őket kimutatnunk, példájukat követvén, azért jó az embernek képekben nem gyönyörködni Bar. 6. 46., mert azok az embert nem segíthetik, hanem inkább az emberek segítik. Esa. 46. 7.

Pápista: Látom én, nem forgottál te még pápisták között, s nem tudod, micsoda csudálatos dolgok mennek sokszor végben az képek által, úgymint a kereszt és más képek által, az boldogságos Szűz Mária képe is sokszor sír.

Unitárius: Én mint gyermek egyebet nem tudok ahhoz szólani, hanem ha úgy van is az dolog, mivel Isten az Szentírásban semmit többször nem tilalmaz, mint a képeket, én nem merem az isteni tisztelet közé elegyíteni, ha szintén magam látnék is holmi munkát is körülük, de én azt meg nem tudhatnám, ha a képtől vagy-e? Sokszor hallom, hogy az Szűz Mária képe sír, kétség nélkül e világnak boldogtalanságán sír vagy az sok eretnekségen, de mitől va-

gyon, hogy vagy egyszer nem örvend, mikor az pápistáknak nagy előmenetelek vagyon, vagy mikor valami eretnekséget maguk közül kitisztítanak a pápisták.”⁹

A párbeszéd nagyobbik részében olyan érvek és ellenérvek hangzanak el, amelyek jól ismertek a magyar kutatás számára. Ismeretes, hogy a korábbi alkalmi megnyilatkozásokat követően terjedelmesebb, és kidolgozottabb érvkészlettel dolgozó polémiákról Monoszló András¹⁰ közlését követően tudunk a magyar irodalomból. A szentek ábrázolásáról és a képek tiszteletéről szóló vitában két irodalom- és eszmetörténeti szempontból jelentős összeütközést emelhetünk ki: Monoszló András és a protestáns Gyarmati Bíró Miklós,¹¹ valamint Pázmány Péter és Alvinczi Péter vitáját. A képvitákat felölelő hazai polémia 16–17. századi történetét Bitskey István is részletesen tárgyalja tanulmányában,¹² az ezekben megjelenő dogmatikai koncepciók és retorikai elvek ismertek, így alább csak a témánk szempontjából szignifikáns vitapontokat tekintjük át röviden.

A protestáns disputák jeles képviselője Magyar István lutheránus prédikátor, Nádasdy Ferenc udvari prédikátora volt, híres vitairata *Az országokban való sok romlásoknak okairól* (Sárvár, 1602). Erre a nagyhatású könyvére a következő évben Pázmány Péter válaszolt, melyre Magyar újabb vitairattal felelt, de Nádasdy halála miatt (1604) nem volt már módja azt kinyomtatni. Vitairatának egyik központi eleme a bálványimádás: „Nemde nem nagy bálványozás-e azért az Krisztusnak kő, fa, réz, ezüst vagy arany képét szintén olyan isteni tisztességgel imádni, mint önnönmagát az Krisztust?”¹³ A protestáns felekezetek vélekedése nem egyöntetű a témában, de mindannyian elítélik a katolikus képtisztelet túlzásait.

⁹ MsU 183/B, 196–199.

¹⁰ Monoszló András a témával foglalkozó két könyve Nagyszombatban jelent meg 1589-ben: *De invocatione et veneratione sanctorum. Az szenteknek hozanc valo segetsegekrül hasznos könyü....* Nagyszombat, 1589; *De cultu imaginum. Az üdvössegre intő kepecnec tiszteletiről való igaz tudomány.* uo. RMNY 632 és 633.

¹¹ A Monoszló által képviselt álláspontra készült ellenirat Gyarmati tollából. Gyarmati Bíró Miklós: *Keresztyeni felelet...*, Debrecen, 1598 RMNY 830.

¹² Bitskey István: Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról). In Heltai János – Tasi Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Miskolc, 2005, ME BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 67–77.

¹³ Magyar István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól.* Sajtó alá rendezte Kátona Tamás, utószót írta Makkai László. Budapest, 1979, 33 RMNY 890.

A képtiszteletre vonatkozó katolikus érvrendszer kulcsfogalmai a *textus* és *imago*, melyek a katolikus tábor szerint egyenrangúak, hiszen jeleknek tekintetjük az ábrákat és a betűket is, funkcióbeli különbség tehát nincs közöttük. Monoszlóy különbséget tesz a kép és a bálvány között, az *idolum* szerinte „oly formálás, ki soha nem volt... Ez mondatik bálványnak.” Az *imago* viszont „ez világon lételem szerint való dolognak hasonlatossága avagy bélyege”, tehát az isteni személyek, szentek ábrázolhatók. Monoszlóy fent említett másik könyve (*De cultu imaginum. Az üdvösségre intő képeknek tiszteletiről való igaz tudomány*) különbséget állapít meg az isteni szolgálat (*latria*) és az emberi tisztelet (*dulia*) fogalmai között, s itt is főként Augustinusra hivatkozik. Kálvin János élesen bírálta e két fogalom differenciálását, mert szerinte ugyanazon folyamatra utalnak: az áhíthatnak képek révén történő kifejezésére.¹⁴ A Monoszlóy írására készült protestáns ellenirat Gyarmati Bíró Miklós királyhelmeci prédikátor, zempléni esperes tollából született meg Debrecenben 1598-ban. Gyarmati Bíró valamennyi katolikus szertartást bálványimádásnak minősít: a pápisták „az kegyelmet az képekhez kötelezik.”¹⁵

A Magyar-féle protestáns képkritikára – mint fentebb utaltunk rá – Pázmány Péter *Feleletében* reagált.¹⁶ Pázmány szerint a képek tiszteletet érdemelnek, ezzel szemben bálványnak olyan kép minősül, amelyet „Isten gyanánt imádnak”.¹⁷ Pázmány Péter a *vox* és az *imago* egyenrangúságát hirdeti, érvelésének másik talpköve az *imago* és az *idolum* elkülönítése.¹⁸

Az *Öt szép levélben* Pázmány ironikus nyelvhasználatával alkotta meg a párbeszéd szereplőit. A pápista fél ügyesen győzi meg protestáns felét a bálványozás vádjának tarthatatlanságáról, sőt végül a protestáns fél is elismeri, hogy a szentek segítségül hívása nem bálványimádás, viszont olyan, „mintha valamely eszefordult ember siketnek beszélene”, hiszen a szentek halottak. A vitapartner a fentiekre úgy reagál, hogy a bolondság vádja még mindig jobb, mint a bálványozásé: „Ha csak ezt hiszik és tanítják a pápisták a szentek felől, igazán mondom, én magam sem ismérék semmi bálványozást ebben az tudományban. Mert látnivaló dolog, hogy ebben semmi isteni méltóság nem tulajdonítatik a szenteknek. El is hittem pedig (noha ekkoráig más ítéletben voltam), hogy ugyan va-

¹⁴ Kálvin *Institutióját* idézi Belting, Hans: *Kép és kultusz*. Budapest, 2000, Balassi Kiadó, 587.

¹⁵ Gyarmati: i. m. 75.

¹⁶ RMNy 905.

¹⁷ Pázmány Péter: *Felelet... 1603*. Kritikai kiadás, sajtó alá rendezte Hargittay Emil. Budapest, 2000, Universitas, 226. (Pázmány Péter Művei, I.)

¹⁸ Ld. Bitskey: i. m. 73.

lóban és minden kendőzés és álorcázás nélkül ez légyen a pápisták vallása. Annak okáért ezután nem bálványozásnak, hanem bolondoskodásnak hívom ezt a pápisták vallását. Mert jóllehet bálványt nem imádnék én, ha most erősen esedzném annak, aki száz mélyföldnyire távoly vagyon tölem, és azon kérném, hogy Isten előtt való imádságival segítene engem: de azért szinte oly eszesen cselekedném; mintha valamely eszefordult ember a siketnek beszélzene. Mert a szentek meghóltak és nem hallják a mi könyörgésinket.”¹⁹

Pázmány leveleire Alvinczi Péter református lelkész, Pázmány nagy ellenfele válaszolt *Egy tetetes, neve vesztett pápista embertől S. T. D. P. P.-től küldetett színes öt levelekre rend szerint való felelet* címmel, a mű 1609-ben jelent meg Debrecenben. Ennek a dokumentumnak egyetlen példánya elégett Bethlen Kata nagyenyedi könyvtárában, ahol még ezen a címen regisztrálták: „*Feleleti a Pázmány Péter motskolodo leveleire*”.²⁰ Pázmány azonban még ugyanabban az évben összefoglalta vitapartnerének érvrendszerét, s ezek alapján tekintette át Heltai János Alvinczi-monográfiájában a Pázmány–Alvinczi-féle vitát.²¹ Alvinczi álláspontja: „ha az kép jegyzi az Istent, hasonlónak kell hozzá lenni, mert az jegy nem jegy, ha semmi hasonlatossága nincsen rajta az jedzendő dolgonak”. Ez egybevág Kálvin *Institutió*jában kifejtett hasonlatosság (similitudo) elvével („az igazságot nem lehet elválasztani annak jelétől”).²²

Az *Öt szép levél* átdolgozott kiadása 1613-ban jelent meg.²³ A megfogalmazás szerint „...nem egyebek az szók is, hanem jelek: és mindegy, akár pennával s bötükkal, avagy pedig festékkal írjuk, minémű az Isten.”²⁴

Pázmány Péter a bálványozás és képtisztelet témáját a legkomplexebben a *Kalauz*²⁵ XV. Könyvének I. részében tárgyalja, ahol az Alvinczi ellen írt *Öt szép*

¹⁹ Egy keresztyén predikátortul S. T. D. P. P. az kassai nevezetes tanítóhoz, Alvinczi Péter uramhoz íratott öt szép levél’. Nyomtatott Pozsonyban MDCIX. In: *Pázmány Péter művei*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Tarnóc Márton munkája [online] Budapest, Neumann Kht., 2001. [2013. 09. 29.] <http://mek.oszk.hu/06200/06223/html/index.htm>

²⁰ RMNy 980.

²¹ Heltai János: *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*. Budapest, 1994, 113, 114. (Humanizmus és Reformáció, 21.)

²² Belting: i. m.

²³ RMNy 1059.

²⁴ Johannész Damszkénosz is hasonlóképpen fogalmaz: „Mivel emlékeztető a kép: ami az írástudóknak a könyv, az az írástudatlanoknak a kép.” In Mircea Eliade: *Vallási hiedelmek és eszmék története*. III. köt. Budapest, 1996, 52., 56.

²⁵ Pázmány Péter: *Hodogeus. Igazságra vezérlő Kalauz... Pozsony, 1637*. Budapest, 2000, Balassi Kiadó, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1011.

levél gondolatmenetéből sok mindent átörökít. Pázmány itt kifejti, hogy Isten csak azt tiltotta meg, hogy a faragott képeket isteni tisztelettel és szolgálattal illessük, a katolikusok azonban ezt nem cselekszik, hanem Istennek adnak tiszteletet a külső képek előtt és azok által: „Mert mint mikor a régi szentek a megjelent Istennek látható ábrázata előtt leborultak; mikor a zsidók az Isten lába zsámolyát imádták; mikor a betegek a Krisztus ruhája prémét illették; mikor a Jézus nevére térdet hajtottak, Istent tisztelték, noha külső jelek előtt: Úgy mi a képek előtt Istent és az ő szentit becsüljük.”²⁶ Pázmány a *Kalauz* fent hivatkozott fejezetében a Kálvin részéről katolikusokra mért vádakát is visszautasítja: „Sem Constantinus, sem a Níceai Conciliom nem mondotta, hogy a Szentháromság – Isten tiszteleteit képeknek adjuk. . . Hazugság az is, hogy a Conciliom a képeknek való áldozatot jóváhagyta: mert egyedül Istent illet az áldozat; mint ez előtt hallok. Abban is hazud Calvinus, hogy mi a képeknek tiszteletit idolodúliának valljuk, nem idolatriának. Mert noha senki a katolikusok közül ezt nem mondotta.”²⁷ Összefoglalóan így nyilatkozik a képekről: „Miképpen az Írást szentnek nevezük azért, hogy Istennek szent szavát jegyzi, . . . a képet is szentnek nevezhetjük, mely Istent és az ő szentit jegyzi.”²⁸ A most tárgyalt *Dialógusban* a polémia során azonban elhangzanak olyan érvek is, amelyek nem szerepelnek a fenti vitairatokban. Az unitárius a képektől való idegenkedését azzal magyarázza, hogy azok nézegetése valójában gyermekes dolog, megengedi ugyan, hogy „a gyermekek kapnak rajta”, ám kijelenti, hogy „a megért elméjű ember” tisztában van azzal, „hogy ma Isten az emberektől nem olyan testi, hanem lelki tiszteletet kíván.” Természetesen nem nélkülözi a pikantériát, hogy éppen egy unitárius gyermek beszél ilyen érett elmeként, ez a retorikai-poétikai megoldatlanság azonban szinte kiiktathatatlanul van jelen a vallás szolgálatában álló dialógus-irodalomban, így a jól sikerült részletek mellett ez a mű is rendre tartalmaz az általa megteremtett fiktív világgal nyilvánvalóan perelő mozzanatokot. Dolgozatunkban azonban nem ezzel szeretnénk foglalkozni, hanem arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a gyermek és a felnőtt ember képhez való viszonyának ilyen szembeállítás tudomásunk szerint nem szerepel a magyar hitvita-irodalomban.

Ez a retorikai fogás nem az ismeretlen 18. századi dialógus szerzőjének találmánya, hanem minden bizonnyal attól a Rotterdami Erasmustól származik, aki közismerten igen népszerű volt az unitáriusok között. Elgondolkodtató

²⁶ Uo. 1013.

²⁷ Uo. 1013.

²⁸ Pázmány Péter: *Hodoegus. Igazságra vezérlő Kalauz. Pozsony, 1637.* Hargittay Emil tanulmányával. Budapest, 2000, 1011. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXXII.)

ugyanis az, ami a nagy humanista egyik legnagyobb hatású művében, a 17. század elején magyarrá is lefordított *Enchiridion militis Christiani* című írásában szerepel. Ennek nyolcadik fejezetének ötödik regulája azt a szabályt járja körül, hogy Krisztus igazi katonájának sohasem szabad megrekednie a látható dolgoknál, hanem mindig a láthatatlanok felé kell törekednie. Ennek során fejt ki a Szentírás szövegei allegorikus értelmezésének programját, amely elvezetheti az embereket a lelki épüléshez, s amelyre támaszkodva súlyos bíráló szavakkal illeti azt a testiség fogságában megrekedt színlelt jámborságot, amely képtelen felemelkedni a testi dolgoktól; amelyben a szentelt vízzel való meghintés nem jár együtt a belső lelki megtisztulással; amelyben a napi áldozás nem jár együtt az ember felebarátja bajainak megértésével; amelyben a széles körben elterjedt ereklye-kultusz nem jár együtt a nagy keresztény tanítók tanításainak követésével. Előbb Pál apostolról szólva jelenti ki, hogy testi maradványainak nagy becsben tartása semmit sem ér, ha nem tisztelik írásait: „Mélységes tisztelettel övezed Pál hamvait? Ha áhítatod következetes, akkor nem ítélem el. Azonban nem gondolod, hogy áhítatod visszás, ha tiszteled néma és élettelen hamvait, miközben semmibe veszed még ma is eleven és beszédes szellemiségét, amelyet levelei őriznek? Tiszteled Pál ereklyetartóba zárt csontjait, de nem tiszteled írásaiban rejtőző szellemét. Nagy becsben tartod a testi maradványokat, amelyeket üvegen át látsz, és nem csodálsz Pál lelkét, mely írásaiból kiviláglik? Tiszteled a hamvakat, mert érintésük néha megszünteti a testi betegségeket. Akkor miért nem tiszteled ennél is jobban írásait, amelyek a lélek hibáit orvosolják?

Az efféle jeleket csodálják azok a hívek,²⁹ akiknek részük van benne, te, mint hívő ember, könyveit öleld kebledre, hogy miután már nem kételkedsz Isten mindenhatóságában, megtanuld mindennél jobban szeretni őt. Tiszteled Krisztus arcának kőből vagy fából faragott képmását vagy a róla készült festményt. Sokkal áhítatosabban kell tisztelned szellemiségének képmását, amit a Szentlélek művészete rajzolt meg az evangéliumokban. Nincs az az Apellész, aki ecsetjével úgy tudná megfesteni a test vonásait és alakját, ahogy a beszédben tükröződik az értelem képmása, és ez különösen igaz a Krisztusra. Ő ugyanis a legfőbb egyszerűség és igazság, ezért semmilyen különbség nem lehetett az isteni Szív ösképe és az ösképből származtatott képmás, a Beszéd között. Amint semmi nem hasonlít úgy az Atyához, mint a Fiú, az Atya Igéje, ami az Atya szívének legmélyéből árad

²⁹ Welzig (202.0.): „fideles”, LB V.31: „infideles” Az előbbi olvasatot követi a könyv. In Rotterdami Erasmus: *Enchiridion Militis Christiani. Kézikönyv Krisztus katonájának.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Heidl György. Budapest, 2000, Paulus Hungarus-Kairosz Kiadó, 129.

ki, azonképpen semmi nem hasonlít úgy Krisztushoz, mint Krisztus igéje, ami szívének legszentebb szentélyéből jött elő. És te ezt a képmást nem csodárod, nem tiszteled, nem fürkészed áhítatos szemekkel, nem öleled át lelkeddel? Oly szent, oly hatásos az erekleje, amelyet Uradtól őrzöl, te pedig megveted és egészen más dolgokat keresgélisz?”³⁰

Krisztus tanításainak és filozófiájának ez az apoteózis láthatóan magasabbra értékeli a szellemiséget, mint a faragott képmást,³¹ s persze nagyon jellemző Erasmusra, hogy más helyütt siet kijelenteni, nem áll szándékában szidalmazni az egyszerű hívek buzgó hitgyakorlatait, különösen azokat nem, melyeket az egyház jóvá hagyott: „...most tiltakozzon az egész világ, mocskolódhatnak a lármás prédikátorok, akik előszeretettel fújják ezt a nótát egymás között, no persze nem Krisztust, hanem a maguk hasznát tartva szem előtt. Az ő buta babonaságuk, színlelt jámborságuk miatt kell nekem újból és újból fogadkoznom, hogy soha nem a keresztények testi szertartásait és az egyszerű hívek buzgó hitgyakorlatait szidalmazom, azokat pedig különösen nem, amelyeket egyházi tekintély jóvá hagyott.”³² Majd így folytatja: „Ezek ugyanis nem egyszer a jámborság ismertetőjegyei vagy segédeszközei, mivel a Krisztusban kisdedeknek³³ szinte nélkülözhetetlenek, amíg felnőnek és *eljutnak az emberi érettségre*.³⁴ Természetesen nem illik, hogy a tökéletesek mindezt lenézzék, nehogy példájukkal megbántsák a gyengéket.”³⁵

Dialógusunk unitáriusa természetesen nem egészen ugyanazt mondja, mint a nagy rotterdami, de az érvelés rokonsága egészen nyilvánvaló, s akár közvetlenül tőle vette át ezeket a közösnek tekinthető mozzanatokat, akár csak áttételeken keresztül jutott hozzájuk, mindenképpen érdekes fejleménynek vagyunk tanúi. Azt látjuk, hogy az erdélyi dialógus szerzője visszanyúl ahhoz a humanista hagyományhoz, amelyben a 16. század külsőségeiben tobzódó kegyességével szemben egy olyan filozofikus vallásosság körvonalazódik,³⁶ amelyben a kőből, vagy fából készült képmás helyébe az értelem beszédben megragadható képmása lép. S ha az imént retorikai megoldatlanságot regisztráltunk, akkor most le kell

³⁰ Uo. 128–130.

³¹ Lásd. Carlos M.N. Eire: *War against the idols. The Reformation of Worship from Erasmus to Calvin*. Cambridge, 1986, Cambridge University Press, 28–53.

³² Erasmus: i. m. 131–132.

³³ Vö. 1Kor 3,1

³⁴ Ef 4,13

³⁵ Erasmus: i. m. 132.

³⁶ Lásd erről: André Séguenny: *Teológia és filozófia között. Spiritualisták a 16. században*. Szeged, 2008, 21–23.

szögezni, hogy más szempontból alkotó jellegű, s a mű egészének poétikájához alkalmazkodó is ez a felhasználás. Ne feledjük, hogy a fenti idézetben Erasmus ugyan kisdedekről, ám mint a magyar kiadás jelzi, az 1Kor 3,1-re utalás következtében Krisztusban kisdedekről beszél, így tehát amíg a Bibliában és Erasmusnál biológiai értelemben nem gyermekekről, hanem csupán a Krisztus megismerésében a kezdeteknél járókról van szó, addig a dialógus a mű szereplő-éhez igazodóan valóságos gyermekekre utal.

Talán a magyarországi megnyilatkozások között újszerű mozzanatot tartalmaz a beszéd és a képek, a prédikáció és a képek szemlélésének összehasonlítása is. Maga a téma természetesen nem új, hiszen Luthert követően állandóan jelen van a teológiai irodalomban, s a katolikusok erős érve volt ebben a polémiában a két megnyilatkozási forma (*textus* és *imago*) jelszerűségének párhuzamossága. A Pázmány–Alvinczi vitától eltérően azonban itt nem pusztán az vetődik fel, hogy melyik alkalmas helyes teológiai ismeretek közvetítésére, hanem kifejezetten a hatásmechanizmus kerül a középpontba. Az unitárius fél a befogadó és nem a teológiai igazság felől nézi a dolgot akkor, amikor kijelenti, hogy a képek kevésbé alkalmasak hittételek szuggesztív és magával ragadó sulykolására. Azt mondja, hogy bár a prédikáció esetében is előfordulhat, hogy a hallgatók elméje nem ott jár, „végtére hozzászokik az ember és kevés haszon leszen a képekből, s végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték, csak néz kétfele e világon, mindenkit és mindenkor látod, még csak egy fűben is az Isten hatalmát, bölcsességét, de mégis sok órák telnek el, mikor az Isten eszedben sem jut. Az pap szóval prédikál, mégis az hallgatók elméje máshova jár, annál inkább az képek az ide, s tova való gondolkodástól el nem fogják az embert. Jobb volna az Istennek munkáiból az templomban is Istenről elmélkedni, mint az emberek munkáiból.”³⁷

Mint Belting megfigyelte, ezt az érvet már Luther is használta, amikor azok ellenében, akik a Biblia pauperum illusztrációira hivatkozva arról beszéltek, hogy a képek szélesebb köröket képesek megszólítani, e megszólítás ingatag és felületes voltára hivatkozott: a képek nem alkalmasak a szabadon csapongó képzelet korlátozására.³⁸ Luther a szó tekintélyéért küzdött, s arra hívta fel híveit, hogy szabadon csapongó képzeletüket Isten igéjével tartsák kordában. Dialógusunkban az unitárius is így látja, s nem akarja érteni, hogy miért kell ragaszkodniuk a katolikusoknak ehhez a szegényes eszközhöz, amely nem kényszeríti erőteljesebben és kikerülhetetlenül a hívőt Istennel való találkozásra, hiszen hatása

³⁷ MsU 183/B, 198.

³⁸ Belting, Hans: *A hiteles kép – Képviták mint hitviták*. 2009, Atlantisz Kiadó, 234.

nem több a természeti jelenségek szemléleténél. Azt meg végleg elfogadhatatlannak tartja, hogy nagyobb vétek legyen egy kép szidalmazása, mintsem az azzal való szembesítés, hogy egy ember nem válik méltatlanná arra, hogy Isten kép-mását hordozza magában: „Isten az ő képét, formáját maga nyomta az emberben, ezzel a formával miért nem elégszenek meg az emberek, mégis mikor embert látunk, nem mindjárt jut az Isten eszünkben, és ha valaki az embert, kiblen Istennek formája vagyon, megszidja, nem lesz olyan nehéz szentenciája ez világon, mintha valamely képet megszid.”³⁹

A befogadó és rá gyakorolt hatás előtérbe kerülése odavezetett, hogy a hitvitázó irodalom átlagos darabjainál jóval nagyobb hangsúlyt kap a gyönyörködés esztétikai szempontja is. Már a katolikus első megszólalása is jelzi, hogy a dialógus szerzője egyáltalán nem kezelte le ennek jelentőségét. A katolikus az unitárius számára elképzelhetetlen szép képekről és oltárokról beszél, s bár az unitárius a felszínen nyomban elutasítja az ilyen cifraságok és pompázatos dolgok minden változatát, valójában ez az undorról is beszélő kifakadás is jelzi, hogy ez egyáltalán nem könnyen emészthető probléma számára. Folyamatosan és görcsösen mondogatja, hogy nem jó gyönyörködni, mert az nem segíti az embert magasabb rendű céljai elérésében, ám másfelől szinte leküzdhetetlen kísértésként van jelen, hiszen a képekkel találkozáva óhatatlanul, s „végtére csak azon bámul az együgyű ember, mely szépen, mesterségesen faragták vagy metszették vagy öntötték”. Nem egykönnyen leküzdhető kihívásként jeleníti meg tehát a dialógus a képeket, s ez az unitárius valamiféle belső vívódására utal, amelyben az egyháza által képviselt álláspontnak nem csupán azzal kellett megvívnia, hogy a katolikusok hatékony eszközként használták a képek kultuszát, s ezzel népszerűsége tettek szert, hanem azzal is, hogy a képek bámulása az ő szépérzékét is megszólította. Az esztétikai szempontú hatásmechanizmus mögött az unitárius féltékenysége és irigysége is megcsillan ezekben a sorokban, és némi bizonytalanságot érzünk a képeket szinte gondolkodás nélkül elutasító magatartása mögött.

Úgy tarthatjuk, hogy az ilyen szemet gyönyörködtető és irigykedésre okot adó kihívástól való menekülés eszköze dialógusunkban a kolozsvári könnyező Mária-kép szerepeltetése, mely jó ürügy az unitárius részéről a képek vitájának lezárására. A kolozsvári könnyező Szűz mirákulumairól számos kiadvány, leírás született. Az első könyv, amely a könnyezés csodatételéről beszámol, Grueber

³⁹ MsU 183/B, 199.

Antal latin nyelvű könyve⁴⁰ 1736-ból, a csodák leírása folytatódik a jezsuita szerzetesek beszámolóival, ilyen kiadvány az 1819-ben Kolozsváron megjelenő *A' Kolosvári könnyező Szűznek historiája*⁴¹ című dokumentum. Kovács Gyárfás 1898-ban kiadja a *Katholikus búcsújáró*⁴² című művét, Varjas Endre pedig egy évvel később *A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története*⁴³ című összeállítást. A Mária-kép körüli kultuszról,⁴⁴ a Hodigitria képtípus kialakulásáról,⁴⁵ valamint a kép restaurálásának történetéről⁴⁶ több újabb keletű kiadvány is született. A kolozsvári könnyező Mária történetét illetően a források abban egyeznek, hogy a füzesmikolai kegyképet Lukács mester készítette 1681-ben és eladta Kuptsa János oláh nemes embernek.⁴⁷A tulajdonos ajándékozta a képet a mikolai templomnak, a feljegyzések és beszámolók szerint a kegykép 1699. február 15. és március 12. között könnyezett. A könnyezést kivizsgáló két inkvizitor Vizkeleti Zsigmond kolozsvári plébános és Bárányi László fehérvári plébános volt, akik 28 tanú vallomását vették jegyzőkönyvbe. Gróf Kollonich Lipót a kép őrizetét a jezsuitákra bízta, és a képet Kolozsvárra szállították. A könnyező Mária képe óriási érdeklődést váltott ki, ezt bizonyítják a kegyképnek felajánlott adományok és ajándékozások. A képről számos másolat is készült, ilyenkor a hívők a másolatot hozzáértették az eredetihez, s ezzel a mágikus gondolkodást tükröző gesztussal mintegy megsokszorozták a csodatevő tárgy erejét. A képnek

⁴⁰ Grueber, Antonio: *Historia thaumaturgiae Virginis Claudiopolitanae Honoritus Illustrissimorum Dominum Fratrum Ladislai et Gabrielis é Comitatus Haller de Hallerkö. Claudiopoli Typis Academicis Soc. Jesu per Simonem Thadaeum Weichenberg. 1736.*

⁴¹ *A' Kolosvári könnyező Szűznek historiája Irattatott az ott lévő JÉSZUS Társaságbéli Szerzetesek által. Most pedig Azon szentséges Szűz tiszteletinek gyarapodására, és Ájatosinak lelki vigasztalásokra megszorítottván újra Nyomtattatott.* Kolozsvárt 1819.

⁴² Kovács Gyárfás (összeállította): *Katholikus búcsújáró.* Magába foglalja a búcsújárás szertartásos cselekményeit és egyéb alkalmi dolgokat. Todorán E. „Aurora” könyvnyomdája, Szamosújvár, 1898.

⁴³ Varjas Endre (összeállította): *A kolozsvári könnyező Szűz kegyelemképének története.* Ny. Gombos Ferencz Lyceum nyomdája, Kvár, 1899.

⁴⁴ Szikszai Mária: *Kegykép és mirákulum , A kolozsvári könnyező Szűz képének 18. századi mirákulumleírása.* [online] http://eda.eme.ro/bitstream/handle/10598/25900/EM_2008_1-2__005_Szikszai_Maria_Kegykep_es_mirakulum.pdf?sequence=1 [2013. 09. 29.]

⁴⁵ Szikszai Mária: *Kegykép az idő sodrában. Egy kolozsvári Hodigitria.* [online] *Korunk*, 2008/2. <http://korunk.org/?q=node/8811>, [2013. 09. 29.]

⁴⁶ Benedek Éva: *A kolozsvári Könnyező Mária kegykép egyik 18. századi másolatának restaurálása.* [online] http://epa.oszk.hu/00400/00402/00010/pdf/ISIS_2010_065-070.pdf [2013. 09. 29.]

⁴⁷ Lásd. *A'Kolosvári könnyező Szűznek historiája...* 1819. 14.

óvó-védő funkciót tulajdonítottak, ezért a hívők szerették volna otthonaikban is őrizni a csodatevő ereklye másolatát, ezért egyre inkább elterjedtek a sokszorosítások, így alakult meg a füzesmikolai képzőművészeti műhely és iskola, amely fő feladata a Mária kegykép terjesztése és másolatainak elkészítése volt.

Természetesen szellemesnek minősíthetjük azt a fogást, hogyha Mária sír a bajok idején, miért nem nevet a katolikusok térítési sikereit látván, ám másfelől a képkultusz ily olcsó esetének felidézése azt is megkönnyíti az unitárius számára, ne foglalkozzék tovább a képbámulás állandó és őt is fenyegető veszélyeivel: „Sokszor hallom, hogy az Szűz Mária képe sír, kétség nélkül e világnak boldogtalanságán sír vagy az sok eretnekségen, de mitől vagyon, hogy vagy egyszer nem örvend, mikor az pápistáknak nagy előmenetek vagyon, vagy mikor valami eretnekséget maguk közül kitisztítanak a pápisták.”⁴⁸

Dolgozatunkban egy, az unitáriusok kegyességi gyakorlatának, teológiájának bemutatása szempontjából jelentős 18. századi kéziratot dokumentum ismertetésére törekedtünk, mely, a hitvitázó irodalomban kialakult retorikai gyakorlatától eltérően, új kontextusba helyezi a képtisztelet, képimádás témakörét.

⁴⁸ MsU 183/B, 199.